ISSN 2249 - 2313

षाण्मासिकी संस्कृतशोधपत्रिका

Half Yearly Sanskrit Research Journal

Vol. VIII Oct,2015 - Mar, 2016 No. 2

वर्षम् - ८ अक्टूवर, २०१५- मार्च, २०१६ अङ्कः - द्वितीयः

प्राचीसुधा

PRACI SUDHA

'प्राचीसुधा' सुललिता बहुशास्त्रतत्त्व-
पूर्णा जगज्जनहिताऽखिललोकमान्या ।
आध्यात्मिकीं सुखकथां परिवेषयन्ती
संराजतां निरभिमानबुधेषु नित्यम् ॥

सम्पादकः सञ्चालकश्च
डॉ॰ विश्वनाथस्वाईँ

पुरुषोत्तमप्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानम्, पुरी, ओडिशा
PURUSOTTAM RESEARCH ACADEMY OF INDOLOGY
PURI, ODISHA

प्राचीसुधा/अक्टूवर-२०१५ – मार्च-२०१६
ISSN 2249 - 2313
द्वितीयसंख्या

विषयसूची

पृष्ठाङ्काः	विषयाः	लेखकाः
३.	सम्पादकीयम्	डॉ.विश्वनाथस्वाईं
५.	श्रीजगन्नाथाष्टकरमाभाष्यम्	आचार्यः(डॉ.)विन्ध्येश्वरप्रसादहिमांशुः
९.	दीर्घजीवनम्	महामहोपाध्यायत्रिपाठी डॉ.सुधाकराचार्यः
११.	निम्बार्कदर्शने जीवस्वरूपम्	डॉ.अशोकचन्द्रगौड शास्त्री
१४.	लावण्यबोधः	डॉ.शिवप्रसादबेहेरा
१८.	अथर्ववेदे शान्तिपुष्टिकर्माणि	डॉ.काह्नुचरणपण्डा
२४.	मनुस्मृतौ कर्त्तव्यशीलनम्	डॉ.मेधाकुमारी
२७.	श्रीमद्भागवते मुक्तितत्त्वम्	डॉ.मखलेशकुमारः
३१.	महाभारते धर्मः	डॉ.सुमन्तकुमारदासः
३५.	प्राचीनभारते स्त्रीशिक्षा	डॉ.वृन्दावनपात्रः
४१.	वैदिकवाङ्मये पर्यावरणम्	डॉ.महेश झा
४५.	स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्	डॉ.निर्मला पाणिग्राही
४८.	भारतीयदर्शनदर्पणः	डॉ.विष्णुप्रसाददाशः
५२.	भारतीयसंस्कृतौ सङ्गीतम्	डॉ.द्वारिकानाथत्रिपाठी
५६.	नामकरणसंस्कारः	राजेश्री डॉ.महन्तः रामसुन्दरदासः
६०.	सर्गप्रलयप्रक्रियाविमर्शः	डॉ.विष्णुपदमहापात्रः
६५.	स्मृतिशास्त्रे शिवतत्त्वविमर्शः	डॉ.देवीपदरथः
६९.	आत्मसंस्कारप्रकाशः	डॉ.युधिष्ठिरसाहुः
७३.	वेददिशा कारणतावादविचारः	डॉ.वृन्दावनदाशः
७९.	ऋग्वेदसंहितायां मित्रावरुणौ	डॉ.शत्रुघ्नपाणिग्राही
८४.	संदेशः कामगीतायाः	डॉ.भारतेन्दुपाण्डेयः
८६.	गीतगोविन्दपूर्ववर्त्तिसाहित्ये श्रीराधा	ममता राउतराय
९२.	भारतीयसमाजे भ्रूणहत्या	अनुसूया पृष्टिः
९५.	सामसु मानसिकोपचार एवमन्तराभवः	डॉ.राजवीरः
९६.	अर्थवद्ग्रहणे नानार्थकस्य....	डॉ.विनोदकुमार झा
९८.	श्रीमद्भागवते श्रीकृष्णः	डॉ.रुद्रेशभट्टः
१०२.	श्रीमद्भगवद्गीतायां धर्मः	डॉ.श्रीमाचलपण्डा
१०६.	धर्मशास्त्रे ऋणादानव्यवहारपदम्	डॉ.दयानिधिमिश्रः
१०८.	Declaration	

श्रीजगन्नाथाष्टक"रमा"भाष्यम्

आचार्यः (डॉ.)विन्ध्येश्वरप्रसादहिमांशुः

कृपापारावारः सजलजलदश्रेणीरुचिरो
रमावाणीरामः स्फुरदमलपद्मेक्षणमुखः ।
सुरेन्द्रैराराध्यः श्रुतिगणशिखागीतचरितो
जगन्नाथस्वामी नयनपथगामी भवतु मे ।।४।।

द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्तः युक्तः कविः निर्गुणं निराकारं निरवयवं यत् औपनिषदं पुराणं कविरूपं ब्रह्म तत् सगुणं साकारं सौम्यं मानुषरूपं सावयवं माधुर्यार्पितं सहृदयं करुणाभूमिं करुणापगां वर्णयन् आह – "कृपापारावार"इति । क्रप् + अङ्प्रत्ययः, सम्प्रसारणञ्चेति कृपा । कृपायाः करुणायाः दयायाः अनुकम्पायाः अनुक्रोशस्य घृणायाः कारुण्यस्य पारावारः समुद्रः सागरः पयोनिधिः तोयनिधिः पयोराशिः । षष्ठीतत्पुरुषः । पारम् आवृणोति इति पारावारः । वृङ्=वरणे इति धातोः कर्मणि 'अण्' प्रत्ययः । 'उपपदमतिङ्' इति उपपदसमासः । पारम् अपारम् अस्य इति पारावारः । पारावारौ अस्य स्त इति वा । अर्शादिभ्योऽच् । "कृपापारावार" इति जगन्नाथस्य विशेषणम् । कृपापारावारः जगन्नाथः संसारसमुद्रं वबन्ध । तत्र सेतुबन्धनं श्रुत्वा दुष्टः दुर्मुखः दशमुखः रावणः क्रोधान्धः सन् व्याकुलः बभूव । तद्यथा आह कविकुलकुमुदकलाधरः –

बाँध्यो बननिधि नीरनिधि जलधि सिंधु बारीस ।
सत्य तोयनिधि कंपति उदधि पयोधि नदीस ।।

– रामचरितमानस, लङ्काकाण्ड, दोहा-५ ।

करुणापारावार इत्यत्र रूपकं वा । करुणजनः करुणमूर्त्तिः करुणाधिकः वा । जगन्नाथः करुणाधनः भवति करुणया एव अवतरति रक्षति च । तदुक्तं – "कर्पूरगौरं करुणावतारं संसारसारं भुजगेन्द्रहारम् । सदा वसन्तं हृदयारविन्दे भवं भवानीसहितं नमामि" । इति । यद्वा - "स्मृताऽपि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणामभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् । कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनीमदीयमतिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनी ।।"इति । एवञ्च "न धनं न राज्यसम्पदं नहि विद्यामिदमेकमर्थये ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् – एक: विचार:

डॉ. विनोदकुमार झा

"प्र ऊढ:" इति दशायां "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वार्तिकेन वृद्धौ सत्यां "प्रौढ:" इति रूपं सम्पन्नतां याति । अत्र मनसि प्रश्न: समुदेति यत् यथा "प्रौढ:" इत्यत्र वृद्धिर्भवति तथैव "प्र+ऊढवान्" इत्यत्रापि "ऊढ"शब्दस्य सत्त्वात् "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वार्तिकेन वृद्धौ सत्यां "प्रौढवान्" इति रूपं सम्पन्नं भवेत् "प्रोढवान्" इत्यस्य स्थाने । "प्रोढवान्" इत्यत्र कथं गुण: क्रियते । अत्र उत्तरं वर्तते – एका परिभाषाऽस्ति – "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" इति । अत्र "ग्रह्"धातो: "कृत्यल्युटो बहुलम्"[1] इति सूत्रेण बाहुलकात् कर्तरि अर्थे ल्युट्-प्रत्यये सति निष्पन्नस्य "ग्रहण"शब्दस्य स्वीकारे "ग्रहण"शब्दार्थो भवति – बोधक: । "अर्थवद्ग्रहणे" इत्यस्य तद्घटितशास्त्रे लक्षणायां सत्यां परिभाषार्थो भवति – अर्थबोधकपदघटितशास्त्रे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति । एवम्प्रकारेण अर्थबोधक-ऊढपदघटिते "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति शास्त्रे अनर्थकस्य ऊढशब्दस्य ग्रहणं न भवति । अथवा भावार्थके "ग्रहण"पदस्वीकारे "सम्भवति" इति पदम् अध्याहार्य "सति सम्भवे अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति" इत्यर्थोऽपि स्वीकर्तुं शक्यते । अस्यां परिस्थितौ "प्र ऊढ:" इति दशायां "ऊढ"शब्दस्य अर्थवत्त्वाद् उपर्युक्तवार्तिकेन वृद्धिर्भवति । "प्र+ऊढवान्" इत्यत्र "ऊढ"शब्दस्य अनर्थकत्वात् न जायते वृद्धिरिति । उक्तञ्चापि – "समुदायो हि अर्थवान् न तु तदेकदेश: ।" इति ।

अत्र परिभाषायां मूलं वर्तते सार्थकशब्दस्य अर्थत्यागे प्रमाणाभावत्वम् । अत्रेदं ज्ञेयं यत् "स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा" इति सूत्रे स्वशब्द आत्मीयवाची वर्तते । आत्मीयवाचिना स्वशब्देन लौकिकाऽर्थो गृह्यते तथा च रूपशब्देन स्वरूपम् अर्थात् शब्दस्य स्वरूपम् । यथा "घट"पदस्य स्वरूपं वर्तते – "घ्+अ+ट्+अ" इति । एवम्प्रकारेण कस्यापि शब्दस्य अर्थद्वयं वर्तते – १. लौकिकाऽर्थ:, २. शब्दगताऽनुपूर्वी अर्थात् शब्द: । लोके लौकिकाऽर्थस्य ग्रहणं भवति । यथा – घटमानय । अत्र "घट"पदेन लोके प्रसिद्धस्य कम्बुग्रीवादिमत: पदार्थस्य आनयनं भवति न तु घटपदानुपूर्विणां "घ्+अ+ट्+अ" इत्येतेषाम् । लोके लौकिकाऽर्थो विशेष्य: शब्दश्च विशेषणम् । व्याकरणशास्त्रं शब्दशास्त्रमस्ति । अत्र शास्त्रे शब्दस्य प्रधानता भवति । अत्र लौकिकाऽर्थो विशेषणं, शब्दश्च विशेष्य:, विपरीतताश्रयणे शास्त्रीयकार्यं न सम्भवति, दाहकशक्तिविशिष्टस्य अग्नेरनन्तरं "ढक्"प्रत्ययस्य विद्यमानत्वाभावात् । अत एव "अग्नेर्ढक्"[2] सूत्रस्य अर्थो भवति – सार्थक-अग्निशब्दात् "ढक्"प्रत्ययो भवेत् । अत:

यस्मिन् सूत्रे विशिष्टस्वरूपस्य उच्चारणं वर्तते । यथा "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वार्तिके "ऊढ" इति, "व्रश्चभ्रस्ज..."[3] इति सूत्रे "राज्" इति । तत्र उच्चारितपदेन उपस्थितस्य अर्थस्य शब्दं प्रति विशेषणरूपेण अन्वये सम्भवे शास्त्रीयकार्यमसम्पादिते च सति उच्चारितपदेन उपस्थितस्य अर्थस्य त्यागकरणम् उचितं नास्ति । अत्र किमपि प्रमाणमपि नास्ति । तस्मात् प्रमाणाभावात् सार्थकशब्दस्यैव ग्रहणं भवति अर्थबोधकपदघटितशास्त्रे न तु अनर्थकस्य ।

अत्र परिभाषायाम् अर्थेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितस्य शास्त्रीयस्य अर्थस्य ग्रहणं भवति वाक्यार्थस्य मुख्यत्वात् । तत्सत्त्वे तत्सत्त्वम् अन्वय: । तदसत्त्वे तदसत्त्वं व्यतिरेक: ।

इयं परिभाषा वर्णबोधकपदघटितशास्त्रे न प्रवर्तते । यतोहि "लुनाति" इत्यत्र लकारस्य स्थाने तिङादेश: कथं न भवति इति प्रश्ने सति "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्" इति स्वकीय-उत्तरेण महाभाष्यकारो स्वयमेव सन्तुष्टो न भवति वर्णबोधकपदघटितशास्त्रे अस्या: परिभाषाया: अप्रवृत्तित्वात् । वर्णबोधकपदघटितशास्त्रं यथा – "लस्य"[4] । सहैव वर्णबोधकपदघटितशास्त्रे "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" परिभाषाया: प्रवृत्तिर्न भवति । अत एव "अत इञ्"[5] इत्यादिषु सूत्रेषु प्रातिपदिकस्य विशेषणीभूतेन वर्णबोधकेन "अत"पदेन तदन्तग्रहणं भवति, तथा च "दाक्षि:" इत्यादिषु स्थलेषु "अत इञ्" इत्यनेन "इञ्" प्रत्ययो भवति । अत्र अकारान्त-दक्ष-आदिपदेषु अकार: निरर्थको वर्तते । तेन निरर्थक-अकारेण तदन्तविधिर्भवति; तस्मादेव "अला एव अनर्थकेन तदन्तविधि:" इति उक्तम् । अन्यथा अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य परिभाषाया: वर्णबोधकपदघटितशास्त्रे प्रवृत्तौ "दाक्षि:" इत्यादिषु स्थलेषु, यत्र अकार: अनर्थको वर्तते तत्र "अत इञ्" इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति । अत: वर्णविधिं परित्यज्य अन्यत्र अर्थवद्ग्रहणे अनर्थकस्य ग्रहणं न भवति ।

"अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य" परिभाषाया: अपवादभूता परिभाषा "अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ते ।" इति ।

सन्दर्भा: –

१. पा.अ.सू.* – ३.३.११३
२. पा.अ.सू. – ४.२.३३
३. पा.अ.सू. – ८.२.३६
४. पा.अ.सू. – ३.४.७७
५. पा.अ.सू. – ४.१.९५
* पाणिनीय: अष्टाध्यायी-सूत्रपाठ:

—०—

प्रोफेसर, व्याकरणविभाग:,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयूनिवर्सिटी (गुजरात)